ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 12 Issue 3, June 2020

DOI Number: 10.9737/hist.2020.855

Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş Tarihi: 30.03.2020 Kabul Tarihi: 12.05.2020

Atıf Künyesi: Cumhuriyet Adıgüzel, "Endülüs'ün Görkemli Hilâfet Şehri: Medînetüzzehrâ", *History Studies*, 12/3, Haziran 2020, s. 807-826.

Endülüs'ün Görkemli Hilâfet Şehri: Medînetüzzehrâ

Magnificent Caliphate City of al-Andalus: Madîna Azahara

Dr. Cumhuriyet Adıgüzel

ORCID No: 0000-0002-1302-7873

İstanbul Üniversitesi

Öz: Abbâsî ihtilaliyle birlikte Emevî Devleti yıkıldı ve hilâfet 132/750'de Abbâsîlere geçti. Emevî hanedan mensuplarından Abdurrahman b. Muâviye'nin Şam bölgesinden Endülüs'e gelerek burada idareyi ele geçirmesiyle 138/756 yılında Endülüs Emevî Devleti kuruldu. Abbâsî hilâfetini tanımayan Endülüs Emevî hükümdarları kendilerini halife olarak da görmediler. Ne var ki IV/X. yüzyıl başlarında Endülüs Emevî hükümdarı olan III. Abdurrahman, 316/929 senesinde Endülüs'te halifeliği ilan etti ve bundan birkaç yıl sonra hilâfet merkezi olmak üzere Kurtuba (Córdoba) yakınlarında Medînetüzzehrâ adını verdiği yeni bir şehir kurdu. Şehir tipolojisi açısından Endülüs'te müslümanlar tarafından inşa edilen şehirlerden farklı bir karaktere sahip olduğu anlaşılan Medînetüzzehrâ, halife ve üst düzey bürokratların yaşadıkları ve kısmen de Kurtuba halkının yerleştiği bir merkezdi. İnşası kırk yıla yakın bir sürede tamamlanan Medînetüzzehrâ kısa süre içinde Endülüs'ün en görkemli şehri haline geldi; ilmî ve kültürel faaliyetler için de seçkin bir merkez oldu. V/XI. yüzyıl başlarında Endülüs'te yaşanan sosyal sorunlar ve ardından yaşanan siyasî parçalanma döneminde büyük tahribata uğrayarak terk edildi. Bu makalede Medînetüzzehrâ'nın kuruluş sürecinden tahribata uğrayıp metruk hale gelişine kadar olan dönemdeki siyasî ve kültürel durumu ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Endülüs, III. Abdurrahman, Medînetüzzehrâ, hilâfet, şehir.

Abstract: After the revolution of the Abbasid the Umayyad State collapsed and the caliphate changed the hand in the favor of the Abbasid in the 132/750. The Spanish Umayyad State was built in the 138/756 by Abd al-Rahman ibn Muâwiya who belong to the family of the Umayyads, after he came to the al-Andalus from Damascus and captured the government. The *emirs* of Spanish Umayyads not only did not recognize the caliphate of Abbasid but also did not proclaim themselves as caliphs. However, Abd al-Rahman III, who ascended the throne in the early 4-10th century in al-Andalus, proclaimed himself as the caliph of al-Andalus in 316/929. He founded a new city called Madîna Azahara in the near of the Cordoba for the center of his caliphate after a few years of his proclamation. Madîna Azahara had a different character of the other cities that were founded by the muslims in al-Andalus in terms of the urbanization because the caliph, high-ranking bureaucrats and some of the people of Cordoba had lived in there. The city, which was established nearly forty years, had became the magnificent city and an eminent center for the scientific and cultural activities of al-Andalus in a few times. Madîna Azahara had been destroyed and leaved after the time of the social and political problems in the early of the 5-11th century. The article aims to study the political and cultural situation of Madîna Azahara from the foundation to the destruction of the city.

Keywords: al-Andalus, Abd al-Rahman III, Madîna Azahara, caliphate, city.

Giriş

İslâm hakimiyeti döneminde İber Yarımadası'nda şehirleşmede görülen gelişmeler, müslümanların fetih esnasında kurulu buldukları şehirlerdeki gelişmeler ile müslüman idareciler tarafından kurulup geliştirilen şehirler olarak iki başlık altında incelenebilir. Müslüman idareciler tarafından yirmiden fazla şehir kurulmuş olup bu şehirlerin çoğunlukla III-V/IX-XI. yüzyıllar arasında inşa edildiği görülmektedir.¹ Endülüs idarî taksimatında Orta Sınır (sağrûlevsat) şeklinde isimlendirilen bölgenin güvenliğinin sağlanması amacıyla I. Muhammed döneminde 252/866 yılı civarında Mecrît (Madrid) ile II. Abdurrahman döneminden itibaren Endülüs sahillerini yağmalayan Norman tehdidine karşı güneydoğu sahillerinin güvenliğini sağlamak üzere III. Abdurrahman döneminde 344/955 yılında inşa edilen Meriyye (Almería), Endülüs'te müslüman idareciler tarafından güvenlik amacıyla kurulan şehirlere verilebilecek örneklerdendir.² Güvenliğin tesisi dışında bir amaç doğrultusunda kurulan şehirlerden biri olan Gırnâta (Granada), Mülûkü't-tavâif dönemi emîrliklerinden Zirîler tarafından idare merkezi olarak kullanılmaya başlanması ve İlbîre (Elvira) halkının V/XI. yüzyıl başında buraya yerleşmesiyle büyük bir şehir haline gelmişti.³ IV/X. yüzyılda Endülüs Emevî Devleti'nde emîrlikten hilâfete geçiş döneminde kurulan Medînetüzzehrâ ise hilâfet merkezi olmak üzere inşa edilmiş olup şehirleşme açısından Endülüs'te müslümanlar tarafından kurulan diğer bütün şehirlerden farklı özelliklere sahiptir. Bir hilâfet merkezi olarak Medînetüzzehrâ, kuruluşu açısından Endülüs şehirlerinden ziyade Bağdat ve Mehdiye gibi şehirlerle benzerlik arz etmektedir.⁴

Endülüs Emevî Devleti'nin III/IX. yüzyılın ikinci yarısı ile IV/X. yüzyılın ilk çeyreği arasındaki dönemde güvenliğini tehdit eden bazı dahili ve harici sorunlarla karşı karşıya olduğu görülür. Söz konusu dönemde devletin başlıca dahili meselesi, merkezî otoriteye bağlılıklarını kesen yerel hareketlerdi. Endülüs'ün çeşitli bölgelerinde bağımsızlık iddiasıyla ortaya çıkan bu hareketlerin en dikkat çekenleri Yukarı Sınır (Sağrûla'lâ) bölgesinde Benî Kasî ailesi, İşbiliye'de (Sevilla) İbrahim b. Haccâc ve Bûbeşter'de (Bobastro) Ömer b. Hafşûn gibi kişilerdi.⁵ Diğer taraftan, Fâtımîlerin kuruluşuyla birlikte Mağrib bölgesinde IV/X. yüzyıl başından itibaren görülen gelişmeler Endülüs Emevî Devleti'nin siyasî varlığıyla askerî ve ekonomik gücünü tehdit eden harici meseleydi.

Endülüs Emevî Devleti'nin yaklaşık üç asırlık hakimiyet döneminin en dikkat çekici yönlerinden biri, devletin kurucusu olan I. Abdurrahman'dan itibaren yaklaşık yüz elli yıl boyunca tahta geçen hükümdarların kendilerini "halife" olarak değil "emîr" olarak görmeleri olmuştur. Endülüs Emevî emîrleri hilâfet iddiasında bulunmamışlarsa da Abbâsî halifelerine biat da etmemişlerdi. Dolayısıyla Abbâsîler, İslâm dünyasının Endülüs dışındaki topraklarının idarecisi ve yegâne hilâfet sahibi olmuştu. Bu durum, Mısır ve batısında Abbâsîlere olan bağlılıklarını sona erdiren Tolunoğulları ve

¹ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Siyasî Tarih*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, s. 29.

² Mecrît ve kuruluşu hakkında geniş bilgi için bkz. Cumhuriyet Ersin Adıgüzel, "Mecrît: Bir Endülüs Şehrini Kuruluşu ve Gelişimi", *History Studies*, S. 11/6, 2019, s. 2017-2037; Meriyye hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed Ahmed Ebû'l-Fazl, *Târîhu medîneti'l-Meriyyeti'l-Endelüsiyye ve'l-asri'l-İslâmî*, Dâru'l-Ma'rîfeti'l-Câmi'iyye, İskenderiyye 1996.

³ Gırnâta'nın kuruluşu hakkında geniş bilgi için bkz. C. Ersin Adıgüzel, "Endülüs'te Bir İlim ve Kültür Şehrini Doğuşu: Gırnâta Örneği", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 42/1, 2019, s. 29-60.

⁴ İslâm dünyasında kurulan şehir tipolojileri ve Medînetüzzehrâ'nın bu bağlamda değerlendirilmesi için bkz. Manuel Pedro Acien Almansa, "Madînat al-Zahrâ' en el urbanismo musulmán", *Cuadernos de Madînat al-Zahrâ*, S. 1, 1987, s. 11-26.

⁵ Yukarı Sınır bölgesindeki isyanlar hakkında bkz. Eduardo Manzano Moreno, *La frontera de al-Andalus en época de los Omeyas*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid 1991; İbrahim b. Haccâc'ın İşbiliye'deki bağımsızlık hareketi hakkında geniş bilgi için bkz. Cumhuriyet Ersin Adıgüzel, "İşbiliye'nin Endülüs'ün Siyasî ve Kültürel Tarihindeki Yeri ve Önemi" *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2008, s. 34-50; Ömer b. Hafşûn isyanı hakkında geniş bilgi için bkz. Virgilio Martínez Enamorado, *Umar Ibn Hafşûn. De la rebelión a la construcción de la Dawla. Estudios en torno al rebelde de al-Andalus (880-928)*, Universidad de Costa Rica, Kosta Rika 2012.

İhşidîlerin ortaya çıktığı III/IX. yüzyıl boyunca da devam etmişti. Ne var ki IV/X. yüzyıl başında Mısır'da Fâtımî Devleti'nin ortaya çıkışı ve Şîî-İsmailî bir anlayışla hilâfet iddiasında bulunmasıyla birlikte İslâm dünyasında iki farklı hilâfet makamı ortaya çıkmıştı. Fâtımîlerin siyasî etki alanlarını batı istikametinde genişletmeye çalışması ve Endülüs'ün Kuzey Afrika'dan temin ettiği hububat ve altın gibi ürün tedarikini tehdit etmesi IV/X. yüzyılın ilk yarısında Endülüs Emevî Devleti'yle Fâtımîleri Mağrib bölgesinde karşı karşıya getirmişti. Fâtımîlerin desteklediği Sanhâce Berberilerine karşı Endülüs Emevî Devleti de Mağrâve-Zenâte Berberîleri ile ittifak kurmuştu.⁶

Endülüs Emevî emîri III. Abdurrahman, devlet sınırları içinde merkezî otoriteyi tehdit eden unsurlarla; dışarıdaysa Fâtımî tehdidine karşı yürüttüğü mücadeleyi siyasî açıdan attığı önemli bir adımla da desteklemiştir. Hükümdarlığının on yedinci yılında, 316/929'da Endülüs'te halifelîği ilan eden III. Abdurrahman, "en-Nâsır Lidînillâh" lakabını kullanarak Endülüs'teki ilk halife olmuştur. Siyasî açıdan geçilen bu yeni dönemde 325/936 yılında hilâfet merkezi olarak Medînetüzzehrâ'nın kuruluşuna başlanmıştır. Şehrin inşası Abdurrahman en-Nâsır'ın ölümünden sonra da devam etmiş ve oğlu Halife Hakem el-Müstansır döneminde tamamlanmıştır.⁷

1- Hilâfet Şehri Olarak Medînetüzzehrâ

Endülüs Emevî Devleti'nin güvenliğini tehdit eden ve yukarıda kısaca ifade edilen sürecin sonunda 1 Muharrem 325/19 Kasım 936 tarihinde Medînetüzzehrâ'nın inşasına başlanmıştır. Şehrin inşa edileceği bölge Kurtuba'ya yakın bir konuma sahip oluşu ve jeolojik yapı gözetilerek seçilmişti, ayrıca dağ eteğine kurulduğundan emniyetli bir konuma sahipti. Şehrin ihtiyacını karşılayacak su kaynaklarına yakınlığı da o bölgede bir şehir kurulmasına imkan vermekteydi. Cebelûlarûs dağının (Sierra Morena) etekleriyle Vâdilkebir nehrinin oluşturduğu vadi arasındaki bölge üzerine kurulan şehir doğu-batı ekseninde 1500 metre, kuzey-güney ekseninde 750 metre uzanan dikdörtgen bir planda inşa edilmişti. Daha sonra yapılan ilavelerle şehir 112 hektarlık bir alan kapsayacak şekilde genişlemişti.⁸ (Bkz. *Ek 1-2*).

Halife Abdurrahman en-Nâsır devletinin sahip olduğu siyasî, askerî ve ekonomik gücün kurduğu bu yeni şehirde temsil edilmesini istediğinden Medînetüzzehrâ, Endülüs'ün IV/X. yüzyıldaki güç ve ihtişamını en iyi yansıtacak şekilde inşa edilmişti.⁹ Şehrin inşası için günlük on bin işçi çalışmaktaydı. Şehir inşa edilirken günlük olarak altı bin taş yerleştirilmekte, dört yüz yük alçı taşı ve kireç harcanmakta, malzemelerin taşınmasında bin beş yüz katır, bin eşek ve dört yüz deve kullanılmaktaydı. Şehir yakınlarında taşların çıkarılıp işlendiği bir taş ocağı kurulmuştu. Medînetüzzehrâ'nın su ihtiyacını karşılamak üzere Kurtuba çevresindeki mevcut su taşıma sistemlerinden faydalanılmış; kısmî tamir ve tadilatın ardından kullanılır hale getirilen veya yeni inşa edilen su kemerleriyle şehre su getirilmişti. Bunlardan biri, Santa María de Trassierra'nın doğu kısmında yer alan Bejerano çayının suyunu taşıyan Valdepuentes su yoluydu. Halife bu su yolunu, Roma döneminde *Aqua Vetus Augusta* adıyla inşa edilen su yolunun bulunduğu yere inşa etmiş ve adı geçen Roma yapısından kısmen istifade etmişti. Şehrin kurulduğu Sierra Morena dağı çevresinin

⁶ Janina M. Safran, *The Second Umayyad Caliphate: The Articulation of Caliphal Legitimation in Al-Andalus*, Harvard University, Cambridge 2000, s. 25 vd.

⁷ Birsal Küçüksipahioğlu, "Medînetüzzehrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXVIII, s. 320-322.

⁸ Antonio Vallejo Triano, "Madînat al-Zahrâ: Transformation of a Caliphal City", *Revisiting Al-Andalus. Perspectives on the Material Culture of Islamic Iberia and Beyond* ed. Glaire D. Anderson-Mariam Rosser-Owen, Brill, Leiden 2007, s. 3.

⁹ Maribel Fierro, Fâtımî hilâfetiyle mücadele halinde olan Halife Abdurrahman en-Nâsır'ın bu mücadelede üstünlük sağlamanın kolay olmadığını, ancak sünî gelenek içinde yeri olan cennet bahçeleri tasvirlerini kurduğu bu hilâfet merkezinde tatbik etmeye çalıştığı görüşündedir. Bkz. Maribel Fierro, "Madînat al-Zahrâ", *el Paraíso y los Fatimies*, *al-Qantara*, S. XXV/2, 2004, s. 299-327.

jeolojik yapısı, bahsi geçen su kemerleri, köprüler ve diğer bütün imar faaliyetleri için ihtiyaç duyulan taşların temin edilebilmesi için zengin bir kaynak sunmaktaydı.¹⁰

Şehri süsleyen saray ve diğer binaların inşası için Endülüs'ten temin edilen malzemelerin yanı sıra Suriye ve Akdeniz havzasından getirilen mermer, fildişi, altın işlemeli abanoz ve değerli taşlarla süslü en iyi cins malzemeler kullanılmıştı.¹¹ Makkarî'nin verdiği bilgiye göre Halife Abdurrahman en-Nâsır, o dönemde 5.480.000 dinar olan yıllık vergi gelirlerinin üçte birini orduya, üçte birini tasarruf için hazineye, üçte birini ise Medînetüzzehrâ'nın inşasına ayırmıştı.¹² Yakût el-Hamevî, şehrin inşası esnasında yapılan harcamaların israf boyutunda olduğunu ifade etmektedir.¹³ Nitekim devlet bütçesine getirilen bu büyük külfet, Kurtuba kadısı iken Medînetüzzehrâ'da inşa edilen caminin imam ve hatipliği görevine getirilen Münzir b. Sa'îd el-Bellûtî¹⁴ (ö. 355/966) tarafından bir Cuma günü hutbede eleştirilmişti. Hutbeyi dikkatle dinleyen halife büyük pişmanlık ve üzüntü duymuş, kendisine Münzir'i görevden almasını teklif eden oğluna Münzir'in haklı olduğu cevabını vermişti.¹⁵

Şehre Halife Abdurrahman en-Nâsır tarafından çok sevdiği cariyesi Zehra'nın isminin verildiği ve şehir kapılarında birinde bulunan heykelin bu cariyeye ait olduğu yönünde yaygın bir kanı mevcuttur. Ancak şehrin adının Cahiliye dönemi şiirinde “parlak yıldız” anlamına gelen “ez-zehra” kelimesinden hareketle verildiğini düşünmek daha makul görünmektedir.¹⁶ Zira Acién Almansa'nın net olarak belirttiği üzere Medînetüzzehrâ, III. Abdurrahman'ın halifeliği ilan etmesiyle Endülüs Emevî Devleti'nde artık yeni bir döneme geçildiğinin bir nişanesi olacak şekilde, Bağdat ve Kahire gibi bir hilâfet merkezi olmak üzere inşa edilmişti.¹⁷ Söz konusu heykelin de İber Yarımadası'nda Roma döneminden kalma çok sayıda heykelden biri olması muhtemeldir. *Nefhu't-tîb* adlı eserinde Kurtuba'ya ayırdığı bölümde “ez-Zehrâ'n-Nâsiriyye” şeklinde bahsederek Medînetüzzehrâ hakkında bilgi veren Makkarî, Medînetüzzehrâ'dan daha güzel bir manzaraya sahip başka bir şehir bulunmadığını, özellikle de ağaçların yeşillenip çiçeklerin açtığı bahar mevsiminde şehrin benzersiz bir güzelliğe sahip olduğunu kaydetmektedir.¹⁸ Çünkü şehir Cebelûlarûs'un eteklerinde kademeli üç taraça halinde inşa edilmiş olup vadiye hakim bir noktadan ovayı seyretmekteydi.¹⁹ Şehrin en üst kısımda sadece halifenin *Dârülmülk* olarak isimlendirilen sarayı ve kale bulunmaktaydı. Ortadaki kısım çeşitli kademelerdeki devlet görevlilerine ayrılmıştı. Şehir camii de bu kısımda yer

¹⁰ Antonio Vallejo, *La ciudad califal de Madīnat al-Zahrâ'. Arqueología de su arquitectura*, Almuzara, Córdoba 2010, s. 94-95.

¹¹ Virgilio Martínez Enamorado, “El esplendor de Medina Azahara”, *Peninsula*, S. XXXIV, 2001, s. 76.

¹² Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (thk. Heyet), Dâru Sadr, Beyrut 1977, C. III, s. 161; Makkarî, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsü'r-ratib ve zikru vezîrihâ Lisânidîn İbni'l-Hatîb* (thk. İhsan Abbas), Dâru Sadr, Beyrut 1968, C. I, s. 524-525, krş. Küçüksipahioğlu, “Endülüs Emevileri (756-1031)”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-IV-Endülüs* (ed. Mehmet Özdemir), Siyer Yayınları, İstanbul 2018, s. 70.

¹³ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 161.

¹⁴ Münzir b. Sa'îd el-Bellûtî 273/887'de Kurtuba'da doğmuş, Kurtuba'da Ubeydullah b. Yahya ve şehrin önde gelen diğer âlimlerinden ders aldıktan sonra bilgisini ilerletmek amacıyla ilim yolcuğuna çıkarak Mekke ve Mısır ulemasından istifade etmişti. Endülüs'e döndükten Mâride (Mérida), Doğu Endülüs şehirleri ve son olarak Kurtuba'da kadılık yapmış, ardından Medînetüzzehrâ Camii imamlığına getirilmişti. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri, Kahire 1989, s. 845-847; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, C. III, s. 90.

¹⁵ Birsal Küçüksipahioğlu, “Medînetüzzehrâ”, *DİA*, C. XXVIII, s. 321.

¹⁶ el-İdrîsî, *Descripción de España de Xerif Aledris* (trc. J. Antonio Conde), Imprenta Real, Madrid 1789, s. 185; Vallejo Triano, *La ciudad califal de Madīnat al-Zahrâ'*, s. 126-127; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2012, s. 300-301.

¹⁷ Manuel Pedro Acién Almansa, “Madīnat al-Zahrâ' en el urbanismo musulmán”, s. 15 vd.

¹⁸ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, C. I, s. 113, 523.

¹⁹ Jerrilynn Dodds, “Endülüs Sanatı”, *İSTEM* (İslâm Tarih ve Sanatları Dergisi) (trc. Ahmet Gedik), S. XIV, 2009, s. 454.

almaktaydı. Üçüncü kısım ise şehir yerleşimine ayrılmıştı. Bu şehir planı, Endülüs Emevî Devleti yönetimindeki hiyerarşiyi de temsil etmesi bakımından dikkate değerdir.

Medînetüzzehrâ'nın en görkemli binası Halife Abdurrahman en-Nâsır'ın sarayıydı. Sarayda kullanılan 4300 sütunun büyük bir bölümü Endülüs şehirlerinden; yaklaşık dörtte birlik kısmıysa Kartaca, Tunus, İstanbul ve Frank topraklarından temin edilmişti. Önünde geniş bir avlusu bulunan sarayın bu avluya açılan üç salonu vardı. Bu salonlara her iki tarafında üç kemerli birer açıklık bulunan bir kapıdan geçilmekte, salonlar sağ ve soldan olacak şekilde üçer kapıyla bağlanmaktaydı. Salonun mimarî tarzı Kurtuba Ulu Camii'ndeki planla benzerlikler göstermekteydi.²⁰ Göz alıcı güzellikte bir tezyinata sahip olan Doğu Salonu, bayramlaşma merasimlerinin ve önemli kabullerin yapıldığı yerd (Bkz. *Ek 3 a-b*). Medînetüzzehrâ'da yüz yılı aşkın bir süredir devam eden arkeolojik çalışmalar, sarayın resim, heykel ve çeşitli süsleme sanatlarının Endülüs'teki göz alıcı örnekleriyle tezyin edildiğini göstermektedir.²¹ Tüm bu süslemelerde bir kısmı Endülüs'ten bir kısmıysa Endülüs dışından temin edilen altın, fildişi, zümrüt ve yakut gibi kıymetli taşlar kullanılmıştı.²²

Medînetüzzehrâ'nın göz alıcı binalarından bir diğeri, Halife Abdurrahman en-Nâsır ve oğlu Hakem el-Müstansır dönemlerinde hâciblik yapan Cafer b. Osman'a ait evdi (Bkz. *Ek 5*). Hâcib Cafer aynı zamanda Halife Hakem döneminde Kurtuba Ulu Camii'nin genişletme çalışmalarını yürüten, siyasî sahada döneminin en önemli şahsiyetlerinden biriydi. Arkeolojik çalışmalar sonunda gün yüzüne çıkarılan kısımlardan anlaşıldığına göre bu görkemli yapı, resmî işler, özel hayat ve hizmetliler için olacak şekilde üçe ayrılmıştı.²³ Halife Abdurrahman en-Nâsır'ın münadiler yoluyla Medînetüzzehrâ'ya bina yapmak isteyenlere dört yüz dirhem verileceğini duyurarak şehre iskanı teşvik etmesi bu tür binaların sayısını artırmış olmalıydı.²⁴

Medînetüzzehrâ'nın büyük bir kısmı Halife Abdurrahman en-Nâsır tarafından inşa edilmiş ve 340/950'li yıllara gelindiğinde şehirdeki yapıların büyük bir kısmı tamamlanmıştı.²⁵ Halife Abdurrahman'ın vefatından sonra yerine geçen oğlu Hakem el-Müstansır tarafından yapılan bazı küçük ilaveler sonunda şehir nihaî halini almıştı. Kurtuba Ulu Camii'nin Halife Hakem el-Müstansır döneminde gerçekleştirilen genişletme çalışmaları esnasında yapılan ilavelerde görülen mimarî üslubun Medînetüzzehrâ'daki yapılarda da uygulandığı görülmektedir. Şehirdeki at nalı portal ve kemerler, tezyinata kullanılan geometrik desenler ile ağaç ve çiçek motifleri X. yüzyılda Kurtuba'da inşa edilenlerle büyük benzerlik arz etmektedir (Bkz. *Ek 4*). Medînetüzzehrâ'da halifenin sarayını ve diğer yapıların duvarlarındaki tezyinat, oldukça yumuşak kalkerli taşla birkaç santimetre derinlikteki kaplama levhalarla şekil verilmek suretiyle yapılmaktaydı. Neredeyse levhaya hiç yapışmadan çıkan tabakalar birleştirildiğinde simetrik bir desen de elde edilmekteydi.²⁶ Bütün bu inşa faaliyetlerinin sonucu olarak Medînetüzzehrâ, Endülüs şehirciliği ve mimarisinin IV/X. yüzyılda ulaştığı göz alıcı ihtişamının en güzel örneklerinden biri olmuştur.

Şehir, halifenin sarayı ortada kalacak şekilde batı ve doğu kısmına yapılan ilavelerle genişlemişti. Batı kısmında, kuzey-güney yönünde sıralanmış ve birbiriyle aynı şekilde yapılmış altı

²⁰ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, s. 302-303.

²¹ Bîrsel Küçükspahioğlu, "Medînetüzzehrâ", *DİA*, XXVIII, 320-321.

²² Selçuk Mülâyim, "Fildişi", *DİA*, C. XIII, s. 74.

²³ Vallejo Triano, "Madînat al-Zahrâ: Transformation of a Caliphal City", s. 14 vd.

²⁴ İbn Sa'îd, *el-Muğrib fi hule'l-Mağrib* (thk. Şevki Dayf), Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1978, C. I, s. 179.

²⁵ Antonio Vallejo Triano, Irene Montilla-Torres, "Caliphs, Elites, and Servants in the *Qasr* of Madînat al-Zahrâ' in the Light of Its Residential Architecture", *Arts*, S. 8(2), 65, 2019, s. 5.

²⁶ Christian Ewert, "Elementos de la decoración vegetal del Salón Rico de Madînat al-Zahrâ: los tableros parietales *Cuadernos de Madînat al-Zahrâ*", S. 1, 1987, s. 29.

bina mevcuttu. Bazı Endülüslü tarihçiler tarafından Medînetüzzehrâ'daki *fityân*²⁷ sayısının on üç bin yedi yüz elli olarak kaydedildiği²⁸ ve şehirde yirmi bini aşkın kişinin görev yaptığı göz önüne alındığında,²⁹ bu yapıların şehirde daimi olarak bulunan askerlerin üssü olduğunu düşünmek mümkündür. Burada, güneydoğu istikametinde inşa edildiğinden cami olarak değerlendirilebilecek iki de küçük bina mevcuttu. Doğu bölgesiyse saray görevlileri, zanaatkarlar ve tüccarların ikamet ettiği yoğun bir yerleşime ayrılmıştı. Yine bu doğu kısımda yer alan ve 329/940 yılında tamamlandığı anlaşılan Medînetüzzehrâ Camii, saraya ayrılan kısma bitişik olarak inşa edilmişti.³⁰ Makkarî, caminin inşası için günde bin kişinin çalıştığı ve cami minberinin aynı yıl yerine konduğu bilgisini vermektedir.³¹

Medînetüzzehrâ, Halife Abdurrahman en-Nâsır ve oğlu Hakem el-Müstansır tarafından merkez olarak kullanılmıştı.³² Bununla birlikte Medînetüzzehrâ'nın inşası esnasında ve sonrasında Kurtuba Sarayı'nın da kullanımına devam edilmişti. Mesela Halife Abdurrahman en-Nâsır, Bizans İmparatoru tarafından 340/951 yılında Endülüs'e gönderilen elçi heyetini karşılamak için Medînetüzzehrâ Sarayı'ndan ayrılarak Kurtuba'ya geçmiş ve heyeti Kurtuba Sarayı'nda ağırlamıştı.³³ Diğer taraftan söz konusu dönemde Endülüs Emevî Devleti'nin uyguladığı protokole göre ilk olarak Kurtuba'ya gelen heyetler, kendilerine eşlik eden Endülüs devlet ricali ve askerleri eşliğinde Medînetüzzehrâ'ya geçmekte ve halife tarafından kabul edilmekteydi.³⁴ Mesela Berşelûne (Barcelona) hükümdarı Burîl³⁵ tarafından 360/971 yılında Endülüs'e gönderilen elçi heyeti Medînetüzzehrâ'da kabul edilmişti. İbn Hayyân'ın kaydettiğine göre kabul merasimine geçilmeden önce Burîl'in elçileri halifeye verilmek üzere beraberlerinde getirdikleri hediyeleri sunmuşlar, ardından Halife Hakem el-Müstansır tarafından kabul edilmişti. Huzura giren elçi heyeti halifenin elini öptükten sonra ülkelerinin durumu hakkında halife tarafından yöneltilen sorulara cevap vermişti.³⁶ Halife Abdurrahman en-Nâsır vefat ettiğinde cenazesi defnedilmek üzere Kurtuba Sarayı'na nakledilmiş, oğlu Hakem'e ise Medînetüzzehrâ'da biat edilmişti.³⁷

Halife Abdurrahman'ın tesis ettiği hükümdarlık otoritesi, oğlu Hakem el-Müstansır'ın halifeliğinin sonlarından itibaren Endülüs siyasî hayatındaki ağırlığını günden güne artıran Hâcib İbn Ebû Âmir el-Mansûr tarafından kullanılmaya başlanmıştı. Bu dönemde Medînetüzzehrâ resmen hilâfet merkezi olarak kalmaya devam etmişse de halifenin yetkilerini fiilen şahsında toplayan Hâcib el-Mansûr, Endülüs'ü Kurtuba'nın doğusunda kurduğu Medînetüzzâhire adlı şehirden idare etmekteydi.³⁸ Bununla birlikte Medînetüzzehrâ, Halife Hakem el-Müstansır'ın ölümünden sonra yerine geçen Endülüs halifelerinin de saltanat merkeziydi. Süleyman b. Hakem, hükümdar olup el-

²⁷ *Fityân* (فتيان) özellikle Halife Abdurrahman en-Nâsır döneminde askerî ve idarî alanda büyük önem kazanan ve çoğunlukla Slav asıllı kişiler için kullanılan *fetâ* فتى kelimesinin çoğuludur. Bkz. Felipe Maíllo Salgado, *Los arabismos del castellano en la Baja Edad Media*, Ediciones Universidad de Salamanca, Salamanca 1998, s. 246-247.

²⁸ Makkarî, *Nefhu 't-tib*, C. I, s. 567.

²⁹ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, s. 304.

³⁰ Vallejo Triano, "Madînat al-Zahrâ": Transformation of a Caliphal City", s. 6.

³¹ Makkarî, *Nefhu 't-tib*, C. I, s. 564.

³² Age, C. I, s. 300.

³³ Age, C. I, s. 360.

³⁴ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, s. 141.

³⁵ Barselona kontu II. Borrell, 947'de babası I. Suniario'nun yerine geçmiş ve 992'ye kadar tahtta kalmıştı. Komşuları olan Endülüs Emevî Devleti ve Franklar ile diplomatik ilişkiler geliştirmişti. Geniş bilgi için bkz. Salvador Claramunt Rodríguez, "Borrell II", *Diccionario Biográfico Español*, Real Academia de la Historia, Madrid 2010, C. IX, s. 210-212.

³⁶ İbn Hayyân, *el-Muktebes* (thk. Abdurrahman Ali el-Haccî), Dâru's-Sekâfe, Beyrut 1965, s. 21-22.

³⁷ Makkarî, *Nefhu 't-tib*, C. III, s. 368.

³⁸ Medînetüzzâhire'nin kuruluşu hakkında bkz. Leopoldo Torres Balbás, "al-Madîna al-Zâhira, la ciudad de Almanzor", *al-Andalus*, S. 21, 1956, s. 353-358.

Müsta‘ın lakabını aldıktan sonra askerleriyle birlikte Medînetüzzehrâ‘ya gitmiş, Berberî bölüğün kumandanı Kâsım b. Hammûd da kendisine destek vermek için Medînetüzzehrâ Sarayı‘na gelmişti. Süleyman el-Müsta‘ın Medînetüzzehrâ‘ya gelince, yakın zamana kadar Endülüs tahtında bulunan Halife Hişâm’a işkence yapılmıştı. İbn Bessâm‘ın İbn Hayyân‘dan naklettiğine göre Halife Hişâm infaz edilmiş veya firar etmişti.³⁹ Endülüs Emevî Devleti’nin yıkılışından sonra yaşanan Mülûkû‘t-tavâif döneminde Cehverîlerin idaresinde olan şehir, Abbâdîlerin Kurtuba‘yı ele geçirdiği dönemde bu emîrliğin topraklarına katılmıştı.⁴⁰

Endülüs Emevî hükümdarları tarafından Kurtuba‘da icra edilen bayramlaşma merasimleri de kuruluşundan sonra Medînetüzzehrâ‘da yapılmaya başlanmıştı. İbn Hayyân‘ın verdiği bilgilere göre Halife Hakem el-Müstansır 360/971 yılı Ramazan Bayramı‘nda bayram namazını Medînetüzzehrâ‘da kıldıktan sonra askeri selamlamış, daha sonra Medînetüzzehrâ Sarayı‘nda bayramlaşma merasimi düzenlenmişti. Her kademedeki devlet ricali protokol kurallarına göre kendileri için belirlenen yerlerde bulunmuş; hatipler irticalen konuşmalar yapmış ve şairler tarafından şiirler okunmuştu.⁴¹ Aynı yılın Kurban Bayramı‘nda Medînetüzzehrâ Sarayı‘na önce halifenin kardeşleri Abdülaziz, Asbağ ve Muğîre, ardından vezirler ve diğer devlet ricali gelerek bayramlaşma merasiminde kendileri için ayrılan yerlere geçmişti.⁴² Söz konusu dönemde Endülüs Emevî Devleti‘nde bayramlaşma için saraya önce halifenin kardeşleri, ardından vezirler ve diğer devlet ricali gelirdi. Bu merasimlerde Halife Hakem el-Müstansır‘ın sağında ikiz kardeşi Abdülaziz yer alır; meşhur dil bilgini Ali el-Kâfî‘nin oğlu olan ve huzurda yer alan şairlerin en güçlüsü olarak kabul edilen Tahir b. Ali‘nin methiyeleriyle yahut Muhammed b. Şahîs (veya Şuhays), Abdülaziz b. Hüseyin, Abdülkuddûs b. Abdülvehhâb gibi dönemin önde gelen şairleri tarafından inşâd edilen şiirlerle devam edilirdi.⁴³

Şehrin kuruluşundan on yıl kadar sonra, 336/947’de darphane de Kurtuba‘dan Medînetüzzehrâ‘ya taşınmıştı. Halife Hakem el-Müstansır‘ın halifeliğinin son yılında sağlığının bozulup doktorlarının tavsiyesi üzerine Kurtuba‘ya taşınmasına kadar sikkeler burada kesilmişti.⁴⁴ Kurtuba‘da kesilen sikkeler genellikle 23,5 mm. çap ve 2,87 gr. ağırlığa sahipken, Medînetüzzehrâ‘da kurulan yeni darphanede sikkeler “büyük ölçülü” olarak da kesilmeye başlanmıştı. Günümüzde İspanya Milli Arkeoloji Müzesi‘nde bulunan sikkelerden, Medînetüzzehrâ‘da kesilen sikkelerin çapının 23 mm ile 27 mm; ağırlıklarının 1,75 gr ile 3,60 gr arasında değiştiği görülmektedir.⁴⁵ Halife Abdurrahman en-Nâsır‘ın kestirdiği sikkelerin ön ve arka kısmında:

الله لا إله إلا Lâ ilâhe illâ

الله وحده (A)llâhu vahdehû

لا شريك له lâ şerîke leh

قاسم Kâsım

³⁹ İbn Bessâm, *ez-Zahîre fî mehâsini ehli‘l-Cezîre* (thk. İhsan Abbas), Dâru’s-Sekâfe, Beyrut 1997, C. I, s. 37.

⁴⁰ Makkari, *Nefhu‘t-tib*, C. I, s. 523-524.

⁴¹ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 28-31.

⁴² Age, s. 59.

⁴³ Age, s. 120, 137, 156-164, 184.

⁴⁴ Age, s. 210-213.

⁴⁵ Rafael Frochoso Sánchez, *Las Monedas Califales. De Ceca al-Andalus y Madînat al-Zahrâ, 316-403 H. / 928-1013 J.C.*, Córdoba 1996, s. 40 vd, 103-104; Almudena Ariza Armada, “Nueva tipología monetaria de la ceca *Madînat al-Zahrâ* a nombre del califa ‘Abd al-Rahmân III con leyenda en hebreo”, *al-Qantara*, S. XL/1, 2019, s. 22.

الامام ناصر el-İmâm Nâsır

لدين الله عبدالرحمن Li dînillâh

امير المؤمنين Emîrû'l-mü'minîn

Halife Hakem el-Müstansır döneminde kesilen sikkelerdeyse

الامام الحكم el-imâm el-Hakem

امير المؤمنين Emîrû'l-mü'minîn

المستنصر بالله el-Mustansır Billâh

yazılı olduğu görülür.⁴⁶ (Bkz. Ek 6-7).

2- Bilim ve Kültür Merkezi Olarak Medînetüzzehrâ

İlmî çalışmaların gelişimi açısından incelendiğinde Medînetüzzehrâ'nın kuruluşundan kısa bir süre sonra çok hızlı bir şekilde ilmî çalışmalar için zemin bulan ve yine aynı şekilde bunu hızla kaybeden bir şehir olduğu görülmekte ve bu yönüyle Endülüs'te müslümanlar tarafından kurulan diğer şehirlerden ayrılmaktadır. Bu durumun temel nedeni, Medînetüzzehrâ'nın kuruluş ve şehirleşme pek çok bakımdan diğer Endülüs şehirlerinden farklılıklara sahip oluşudur. Endülüs Emevî Devleti döneminde IX-X. yüzyıllarda kurulan şehirler inşa edilen bir kale ve etrafında gelişen şehirler şeklinde ortaya çıkarken, Medînetüzzehrâ halifenin ikameti için bir saray, çok sayıda devlet ricaliyle ve askerlerin yaşadıkları bir şehir olarak inşa edilmişti. Makkarî'nin İbn Hallikân'dan naklettiği bilgiye göre şehirde dört bin üç yüz süvari⁴⁷ ve yirmi bini aşkın kişi görevli bulunmaktaydı.⁴⁸ Mesela Medînetüzzehrâ'dan yaklaşık yetmiş yıl önce kurulan Mecerî'te (Madrid) ilmî faaliyetlerin şehrin kuruluşunu takip eden yüzyıl içinde başladığı görülmektedir.⁴⁹ Medînetüzzehrâ'dan yirmi yıl kadar sonra kurulan Meriyye, müslüman halkın kalabalık gruplar halinde yerleşmesinin sonucu olarak bir asır içinde ilmî faaliyetlerin yürütüldüğü bir şehir haline gelmişti.⁵⁰ 400/1010'lu yılların başında şehirleşmeye başlayan Gırnata'da aynı yüzyıl içinde ilmî geleneğin teşekkül etmeye başladığı görülmüştü.⁵¹ Mecerî, Meriyye ve Gırnata örnekleri, Endülüs'te yeni kurulan bir şehirde ilmî faaliyetlerin yerleşik hale gelme sürecinin yaklaşık bir yüzyıl içinde gerçekleştiğini göstermektedir. Medînetüzzehrâ ise kuruluş ve şehirleşme pek çok bakımdan diğer Endülüs şehirlerinden ayrıldığından şehirdeki ilmî faaliyetlerin seyri de Mecerî, Meriyye ve Gırnata gibi örneklerde görülenden daha farklı bir şekilde gelişmiştir.

Halife Abdurrahman en-Nâsır yeni kurduğu şehre taşınmak üzere Kurtuba'dan ayrılırken, kendisiyle birlikte devlet ricalinin yanı sıra Kurtuba'daki bazı seçkin âlim, edip ve şairler de Medînetüzzehrâ'ya gelmişti. Endülüs Emevî Devleti dönemi ulemasına dair en önemli tabakat eseri

⁴⁶ Frochoso Sánchez, *Las Monedas Califales*, s. 40.

⁴⁷ Makkarî, *Nefhu't-tib*, C. I, s. 524.

⁴⁸ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, s. 304.

⁴⁹ Geniş bilgi için bkz. Adıgüzel, "Mecerî: Bir Endülüs Şehrini Kuruluşu ve Gelişimi", s. 2017-2037.

⁵⁰ Meriyye şehrindeki ilmî faaliyetler hakkında bazı örnekler için bkz. Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis* (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, Kahire 1989, C. I, s. 213, C. II, s. 427, 502; İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmilâ li-Kitâbi's-Sıla* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Tunus 2011; C. I, s. 96, 108, 113, 127, 244, 250, 253, 256, 342, 350, 396, C. II, s. 52, 87, 104, 417, 446, C. III, s. 154, 184, 214, 272, 331, 343, 405, 437; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, Kahire 1989, C. I, s. 77, 210, 242, 347, C. II, s. 478, 500, 519, 601; İbn Beşkuvâl, *Kitâbü's-Sıla* (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Kahire 1989, C. I, s. 68, 94, 95, 107, 113, 124, 160, 177, 272, 277, 287, C. II, s. 506, 543, 544, 561, 572, 573, 619, 634, 635, 688, C. III, s. 787, 813, 822, 841, 843.

⁵¹ Adıgüzel, "Gırnata Örneği", s. 36-49.

olan *Târihu ulemâi'l-Endelüs*'te bu duruma işaret eden çok sayıda örnek mevcuttur. Mesela Medînetüzzehrâ Camii'nde fetva veren İbrahim b. Abdurrahman et-Tenesî (ö. 387/997), Kurtuba'da Vehb b. Meserre'den fıkıh ve Ebû Ali el-Kâfî'den dil dersleri almıştı. İbnü'l-Faradî "Medînetüzzehrâ sakinlerindendir" ifadesiyle onun buraya sonradan yerleştiğine işaret etmektedir.⁵² Abdülkebîr b. Muhammed, Kurtuba'da Kâsım b. Asbağ ve Ebû Bekir ed-Dîneverî gibi dönemin önde gelen âlimlerinden ders aldıktan sonra tahsilini Mekke'de Ebû Sa'îd İbnü'l-Arabî ile Mısır'da İbnü'n-Nehhâs Abdullah b. Ahmed el-Fergânî gibi hocalardan ders alarak ilerletmişti. Hadis ve kıraatte öne çıkmış bir âlim olup 360/971 yılında Medînetüzzehrâ'da vefat etmişti.⁵³ Kurtuba yakınlarındaki Kabralı (Cabra) oluşu sebebiyle el-Kabrî nisbesiyle meşhur olan Kurtubalı kıraat âlimi Muhammed b. Yusuf el-Cühenî, Halife Abdurrahman en-Nâsır tarafından önce Kurtuba Sarayı'nda imam olarak görevlendirilmiş, ardından Medînetüzzehrâ Camii'nde hutbe okuma ve namaz kıldırarak vazifelendirilmişti. 372/983 yılında vefat edene kadar bu görevde kalmıştı.⁵⁴

Yeni hilâfet merkezini her açıdan Endülüs'ün en saygın şehri haline getirmek isteyen Halife Abdurrahman en-Nâsır, Kurtuba'daki bazı âlimleri özel olarak Medînetüzzehrâ'ya davet etmişti. Bu kişilerden biri, Bağdat'tan ayrılarak Endülüs'e gelen ve Kurtuba'ya yerleşen meşhur dil bilgini Ebû Ali el-Kâfî (ö. 356/967) idi. 288/901 yılında Malazgirt'te doğan Ebû Ali el-Kâfî, tahsilini ilerletmek üzere önce Musul'a ardından da dönemin en önemli ilim merkezi olan Bağdat'a giderek hayatının önemli bir kısmını Bağdat'ta geçirmişti. Arap diline dair ileri seviyede müktesebat elde eden el-Kâfî, Bağdat'tan 328/941 yılında ayrılarak Endülüs'ün başkenti Kurtuba'ya (Córdoba) yerleşmiş ve ölümüne kadar Endülüs'te yaşamıştı. Bağdat'taki uzun ikameti boyunca çeşitli hocalardan Arap dilinin yapısı, edebiyat ve şiire dair çok sayıda eser okumuş olan Ebû Ali el-Kâfî, Endülüs'teki dil çalışmaları üzerindeki belirleyici etkiye sahipti. Endülüs'te yerleştiği Kurtuba'nın yanı sıra, Halife Abdurrahman en-Nâsır tarafından Medînetüzzehrâ'da da ders vermesi sağlanmıştı.⁵⁵ Halife Abdurrahman'ın Medînetüzzehrâ'yı ilmî açıdan da parlak bir şehir haline getirme çabası, ölümünden sonra tahta geçen Halife Hakem el-Müstansır döneminde de devam etti. Halife Hakem, veliahdı Hışâm'a Arap dilinde yetkinlik kazandırması amacıyla Zübeydî'yi özel olarak 362/973 yılında Medînetüzzehrâ'ya davet etmiş, böylelikle yaşadığı dönemde Endülüs'ün en büyük dil bilgini olan Ebû Ali el-Kâfî'nin yerini önde gelen öğrencilerinden İşbîliyeli Ebû Bekir ez-Zübeydî almıştı. Kendisi için Sâhibüşşurta Ahmed b. Sa'îd'in eskiden oturduğu ev hazırlanarak tahsis edilmişti. Halifenin huzurunda icra edilen mecliste Zübeydî dil alanındaki hakimiyetiyle halifenin daha fazla takdir ve yakınlığını kazanmıştı.⁵⁶ Âlim kişiliğiyle tanınan Halife Hakem el-Müstansır, Medînetüzzehrâ Sarayı'nda büyük bir kütüphane oluşturmak için büyük gayret sarf etmiş, farklı bölgelerde yaşayan mm bilginlerinin eserlerini bu kütüphaneye kazandırmıştı. Bağdat'ta yaşayan meşhur bilgin Ebû'l-Ferec el-İsfahânî'ye (ö. 356/967) 1000 dinar göndermiş ve el-İsfahânî'nin *el-Eğânî* adlı meşhur eseri Bağdat'ta okuyucularla buluşmadan önce Endülüs'e getirtmesi, onun bu konuya olan ilgisini göstermesi bakımından dikkate değerdir.⁵⁷

Halife Abdurrahman en-Nâsır döneminde Endülüs'e yerleşen tabip Yunus b. Ahmed el-Harrânî'nin oğulları Ahmed ve Ömer de babaları gibi tıp sahasında şöhret kazanmışlardı. Tıp

⁵² İbnü'l-Faradî, *Târihu ulemâi'l-Endelüs*, s. 53-54.

⁵³ Age, s. 502.

⁵⁴ Age, s. 759.

⁵⁵ Ebû Ali el-Kâfî hakkında geniş bilgi için bkz. Abdülali el-Vedgîrî, *Ebû Ali el-Kâfî ve eseruhû fi'd-dirâseti'l-lugaviyye ve'l-edebîyye bi'l-Endelüs*, Matbaatu Fezâle, Rabat 1983.

⁵⁶ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 133-134.

⁵⁷ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, s. 143.

konusundaki bilgi ve tecrübelerini geliştirmek amacıyla 330/941 yılında Doğu İslâm dünyasına ilim yolculuğuna çıkmışlardı. Bu yolculuk on yılı Bağdat'ta olmak üzere yirmi yıl kadar sürmüştü. Bağdat'ta meşhur hekim Sâbit b. Sinan'dan Câlînus'un kitaplarını okumuş ve başka bazı tabiplerden istifade etmişlerdi. 351/962 Endülüs'e döndüklerinde Halife Hakem el-Müstansır'ın hizmetine girmişlerdi. Bir süre sonra kardeşlerden Ömer b. Yunus vefat etmiş, Ahmed b. Yunus saray tabibi olarak görevine devam etmişti. Macun, şurup ve basit ilaçların hazırlanması konusunda geniş bilgi sahibi olan Ahmed b. Yunus Medînetüzzehrâ'da ilaç yapımı için on iki kişilik bir ekip oluşturmuştu. İbn Cülcül, burada hazırlanan ilaçlardan Halife Hakem el-Müstansır'ın müsaadesiyle ihtiyaç sahiplerine ücretsiz olarak verildiğini kaydetmektedir.⁵⁸

Medînetüzzehrâ'da doğduğu için bu şehre nispetle Zehrâvî nisbesiyle meşhur olan tabip Ebü'l-Kâsım Halef b. Abbâs (404/1013) Medînetüzzehrâ'da yetişen en meşhur bilim adamı idi. Hayatı ve tıp tahsili hakkında çok az bilgi bulunan Zehrâvî, *et-Tasrîf li-men aceze ani't-te'lif* adlı eseriyle tıp sahasında büyük şöret kazanmıştı. Her biri "makale" olarak isimlendirilen otuz makaleden müteşekkil olan *et-Tasrîf* bir tıp ansiklopedisi mahiyetindeydi. Eser, antik dünyadan İslâm dünyasına geçen ve müslüman tabiplerce geliştirilen tıp birikimine Zehrâvî'nin elli yıllık tecrübelerini eklemesiyle ortaya çıkan çok kıymetli bir eserdir. Eserin en dikkat çekici kısmı cerrâhiye ayrılmış olan son makalesiydi. Kendi geliştirdiği cerrâhî aletlerinin çizimlerini yapan ve ameliyat esnasında bu aletlerinin kullanım şekillerini tarif ettiği eser tabip ve cerrahlar için bir el kitabı olmuştu (Bkz. *Ek 8*). Eser Latince'nin yanı sıra yerel dillere de tercüme edilmişti. Batı dünyasında Abulcasis olarak tanınan Zehrâvî çok sayıda tabip ve cerrahı etkilemişti.⁵⁹ Diğer taraftan *et-Tasrîf*'in yirmi beşinci makalesinin başta gül olmak üzere bitki özlerinden parfüm yapımına ayrılmış olması, eczacılığın dallarından biri olan kozmetiğin ilaç yapımı dışında güzellik için kullanımına ve bu çalışmaların da Zehrâvî gibi sarayda görevli hekimler tarafından yürütüldüğüne işaret etmektedir.⁶⁰

Medînetüzzehrâ'da doğan bir başka tanınmış âlim, Endülüslü meşhur matematik bilgini Mesleme b. Ahmed el-Mecrîfî'nin (ö. 398/1007) öğrencisi olup ticarî hesaplamalara dair telif ettiği *el-Mu'âmelât* adlı bir eser telif eden Ali b. Süleyman ez-Zehrâvî (ö. 436/1036) idi.⁶¹ Bu eser, XII. yüzyılda Sevilleli Juan (Johannes Hispalensis) tarafından *Liber mahameleth* adıyla Latince'ye tercüme edilmişti.⁶²

Arkeolojik çalışmalarla birlikte şehir gün yüzüne çıkarılırken, bu çalışmalar esnasında elde edilen eserler ile günümüze intikal etmiş çeşitli eserler Medînetüzzehrâ'nın sahip olduğu sanat ihtişamını gözler önüne sermektedir. Şehirde üretilen fildişi, seramik, mermer ve metal ürünler Endülüs sanatının en göz alıcı örnekleri arasındadır. Bunlar arasında fildişi mücevher kutuları Medînetüzzehrâ ile adeta özdeşleşmiş ve Ortaçağ boyunca İberya'da büyük etki bırakmıştır.⁶³

⁵⁸ İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-etubbâ ve'l-hukemâ* (thk. Fuad Seyyid), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985, s. 112-113.

⁵⁹ Muhammed el-Arabî el-Hattâbî, *et-Tib ve'l-etubbâ fi'l-Endelüsü'l-İslâmiyye*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1988, C. I, s. 117-118; Esin Kahya, "Zehrâvî", *DİA*, C. XLIV, s. 189-191.

⁶⁰ Glaire D. Anderson – Mariam Rosser-Owen, "Great Ladies and Noble Daughters: Ivories and Women in the Umayyad Court at Córdoba", *Pearls on a String: Art in the Age of Great Islamic Empires*, University of Washington Press, Washington 2015, s. 42.

⁶¹ Sâ'id el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümmem* (thk. ve trc. Ramazan Şeşen), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2014, s. 182.

⁶² Julio Samsó, *Las Ciencias de los Antiguos en al-Andalus*, Fundación Ibn Tufayl, Almería 2011, s. 82.

⁶³ Büyük bir kısmı X-XI. yüzyıllarda Kurtuba ve Medînetüzzehrâ'da yapılmış fildişi kutulardan günümüze ulaşan otuz kadar örnek uluslararası müze koleksiyonlarında yer almaktadır. Bkz. Mariam Rosser-Owen, "Islamic Objects in Christian Contexts: Relic Translation and Modes of Transfer in Medieval Iberia", *Art in Translation*, S. 7/1, 2015, s. 41.

Üzerine işlenen yazılardan Halife Abdurrahman en-Nâsır'ın kızı Vellâde için yapıldığı anlaşılan fildişi mücevher kutularda işli motifler ve uygulanan teknikler, bu ürünlerin birden fazla sanatkarın ortak çalışmasının ürünü olduğuna işaret etmektedir. Bazı kutuları iç içe birden fazla kutu geçecek şekilde, bazılarıysa küçük oyuklar açılarak imal edilmiştir.⁶⁴ (Bkz. Ek 9).

Medînetüzzehrâ ilim, kültür ve sanat alanında değerli ürünlerin verilmeye başlanan bir şehirken, V/XI. yüzyıl başlarında Endülüs Emevî Devleti'nin çöküş sürecine girmesiyle birlikte büyük bir tahribata uğramıştır. Büyük kısmı bürokrat olan şehir halkının Medînetüzzehrâ'yı terk etmesiyle de şehir kısa süre içinde harabeye dönmüştür.

3- Hilâfet Merkezinden Hayalet Şehre: Endülüs'te Arap-Berberî Çatışması ve Medînetüzzehrâ'nın Yıkılışı

Halife Abdurrahman en-Nâsır ve oğlu Halife Hakem el-Müstansır dönemlerinde Endülüs Emevî Devleti'nde bilhassa askerî görevlerde istihdam edilen saklebi⁶⁵ ve Berberî asıllıların sayısında bir artış meydana gelmişti. Kuzeydeki hristiyan krallıklar üzerine düzenlenen seferler, özellikle Hâcib el-Mansûr döneminde yoğunluk kazanmıştı. Dışarıdan her an gelebilecek saldırılara karşı veya kendi düzenleyeceği seferler için hazır ve güçlü bir orduya sahip olmak isteyen Hâcib el-Mansûr, IV/X. yüzyıl sonlarına doğru Mağrib bölgesinden bazı Berberî kabileleri Endülüs'e getirmişti. Bu uygulama, onun ölümünden sonra hâciblik makamına getirilen oğulları Abdülmelik el-Muzaffer ve Abdurrahman en-Nâsır dönemlerinde de sürdürülmüştü.⁶⁶

Abdülmelik el-Muzaffer'in hâcibliği döneminde Âmirîler Endülüs Emevî Devleti siyasi hayatındaki güçlü konumlarını muhafaza etmişti. Ancak onun ölümünden sonra hâciblik makamına getirilen kardeşi Abdurrahman en-Nâsır'ın, Halife Hişâm'a baskı yaparak 398/1008 yılında kendisini veliaht tayin ettirmesi Âmirîler'in sonunu hazırladı.⁶⁷ Hâcib Abdurrahman'ın Halife Hişâm'dan sonra Endülüs halifesi olması Endülüs'te Emevî hanedanının ortadan kalkıp Âmirî hanedanının başlayacağı anlamına geldiğinden, Emevî hanedan mensuplarının büyük tepkisine neden olduğu gibi ulema ve halk da hanedan değişiminin karşısındaydı. IV/X. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Endülüs Emevî Devleti'nin siyasi hayatına yön veren Âmirî ailesine muhalif olanlar, duydukları hoşnutsuzluğu meşru bir zeminde ve daha açık bir biçimde dile getirmeye başlamışlardı. Nihayet Hâcib Abdurrahman en-Nâsır kuzeydeki hristiyan krallıklar üzerinde çıktığı bir seferin hemen ardından Halife Hişâm azledildi ve yerine Emevî hanedanından Muhammed b. Hişâm el-Mehdî'ye biat edildi. Endülüs kaynaklarının naklettiğine göre Muhammed el-Mehdî'ye biat edilmesi Kurtuba halkı arasında büyük bir sevinçle karşılanmıştı. Hâcib Abdurrahman, Kurtuba'daki gelişmelerden haberdar olunca seferi kaldırarak Kurtuba'ya dönmek üzere harekete geçti. Ne var ki ordusundaki askerler ona verdikleri desteği çekerek yeni halife Muhammed el-Mehdî'ye biat ettiler. Halifenin biat çağrısını kabul etmeyen Abdurrahman en-Nâsır yakalanarak

⁶⁴ Glaire D. Anderson – Mariam Rosser-Owen, "Great Ladies and Noble Daughters: Ivories and Women in the Umayyad Court at Córdoba", s. 28-51.

⁶⁵ Saklebi صقلبي (çoğulu *sakâlîbe* صقالبة) kelimesi çoğunlukla Orta ve Doğu Avrupa menşeli köleleri ifade etmek üzere kullanılan bir ibaredir. Latince'de köle anlamındaki *servus* kelimesinin İspanyolca *eslavo* veya İtalyanca *schiavo* karşılıklarının Arapça'ya bu şekilde geçerek çoğunlukla Mağrib, Sicilya ve Endülüs'te kullanıldığı görülür. Geniş bilgi için bkz. Kentaro Sato, "Los 'saqaliba' y la corte en la segunda mitad del siglo X", *Al-Andalus y el Mediterráneo en torno al año mil: la época de Almanzor*, (ed. Antonio Torremocha Silva-Virgilio Martínez Enamorado), Ayuntamiento de Algeciras, Algeciras 2003, s. 107-116.

⁶⁶ Müellifi meçhul, *Zikru bilâdi'l-Endelüs* (thk. Luis Molina), Consejo Superior Investigaciones Científicas, Madrid 1983, C. I, s. 195. Dönem hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Makkarî, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrîhâ Lisâniddîn İbni'l-Hatîb* (thk. İhsan Abbas), Beyrut, Dâru Sadr, 1968, C. I, s. 396-424; María Jesús Viguera Molíns, "Historia Política", *Historia de España*, VIII/I, Espasa Calpe, Madrid 1994, C. VIII/1, s. 32.

⁶⁷ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib fî ahhâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib* (thk. G. S. Colin-E. Levi Provençal), Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1930, C. III, s. 38-39, 44.

öldürüldü (399/1009). Endülüs Emevî Devleti'ni kırk yıl kadar fiilen idare eden Âmirîler dönemi de böylece sona erdi.⁶⁸

Hâcib el-Mansûr döneminde orduya katılmak üzere Endülüs'e çoğunluğu Sanhâce kabilesine mensup Berberî topluluklarının gelişi, Endülüs'ün gergin sosyal yapısını daha karmaşık bir hale getirdi. Hâcib Abdurrahman en-Nâsır'ın ölümünden sonra 399-407/1009-1016 yılları arasında Emevî hanedan mensuplarından II. Hişâm, Muhammed el-Mehdî ve Süleyman el-Müsta'in arasında yaşanan taht mücadelesinde söz konusu Berberî gruplar önemli bir rol oynadı. Kurtuba'nın hemen yanı başındaki Medînetüzzehrâ'yı karargah olarak kullanan Berberîler bu mücadelelerin içinde olma bakımından büyük avantaj yakalamış ve sağladıkları destekle Süleyman el-Müsta'in'in tahta çıkmasını sağlamışlardı. Ne var ki tüm bu mücadeleler Kurtuba ve Medînetüzzehrâ çevresinde yaşanmıştı. Kurtuba halkının diğer Endülüs şehirlerine göçü ve Medînetüzzehrâ'nın uğradığı yıkım bu yıllarda Endülüs'te yaşanan siyasî ve sosyal buhranın boyutlarını göstermektedir.⁶⁹

IV/X. yüzyıl sonlarında Endülüs'e gelen Berberî gruplardan Hammûdîler'in 407/ 1016 yılında Kurtuba idaresine el koymasıyla Endülüs'teki siyasî buhran daha da derinleşmiş oldu. Kurtuba'da tahta çıkmak için Emevî hanedan mensupları arasındaki mücadelelere bir de Berberîlerle olan mücadelelerin eklendiği bu dönemde, Endülüs Emevî Devleti'nin merkezî otoritesi etkisini büyük ölçüde kaybetti. Bunun sonucu olarak da Endülüs'ün çeşitli yerlerinde çok sayıda müstakil siyasî yapı ortaya çıktı. Âmirîler döneminin sona ermesinin ardından Emevî hanedan mensupları arasında yaşanan taht mücadeleleri Endülüs'teki siyasî buhranı derinleştirmekle kalmadı, aynı zamanda hilâfet makamının Endülüs toplumu üzerindeki saygınlığını ve birleştirici gücünü de kırdı. Hammûdîler'den Ali b. Hammûd'un Kurtuba'da hakimiyeti ele geçirmesiyle Endülüs'te Emevî hilâfeti aralıklarla yaklaşık on yıl kadar kesintiye uğradı. Bu dönemde Emevî hanedan mensuplarına destek veren saklebîlerin gayretleri de sonucu değiştirmede. Hammûdîler'in Kurtuba'dan çıkarılmasının ardından III. Hişâm'a biat edilmesiyle Kurtuba'da Emevî hilâfeti yeniden tesis edildi. Ancak bu durumun Kurtuba'daki siyasî karışıklıkları sona erdirecek bir etkisi olmadı.⁷⁰ Bütün bu yaşananlardan sonra Medînetüzzehrâ en ağır darbeyi el-Müstekfî Billah lakabıyla Endülüs Emevî halifesi olan Muhammed b. Abdullah döneminde aldı ve şehir talan edildi.⁷¹

Meşhur coğrafyacı İdrîsî VI/XII. yüzyılda Medînetüzzehrâ'nın harap halde olduğunu ve şehirde çok az sayıda kişinin yaşadığını kaydederken,⁷² Makkarî'nin verdiği bilgilerden şehrin V/XI. yüzyılın ikinci yarısında halen ayakta olduğu, VII/XIII. yüzyılda kuşların ve vahşi hayvanların sığınağı olan bir harabeye dönüştüğü anlaşılmaktadır.⁷³ Kurtuba'nın 1236 yılında Kastilya ve León kralı III. Fernando tarafından ele geçirilmesinden sonra şehirde dinî ve askerî karakterli bir imar faaliyeti başlatılmıştı. Bu yapıların inşası için ihtiyaç duyulan malzemelerin bir kısmı, hristiyan kaynaklarının Eski Córdoba (Córdoba vieja) şeklinde bahsettiği Medînetüzzehrâ'dan alınarak kullanılmıştı. Bu yapılar arasında, XIV. yüzyıl ortalarında Kurtuba şehir merkezine yakın bir yere yapılan San Hipólito Manastırı ile XV. yüzyılın ikinci yarısında Medînetüzzehrâ'nın hemen üst kısmında şehre hakim bir nokta üzerine inşa edilen San Jerónimo de Valparaíso Manastırı da bulunmaktaydı.⁷⁴ Buna göre, V/XI. yüzyıl başında tahrip edilen şehrin zaman içinde metruk hale geldiği ifade edilebilir. Geç dönem Endülüs şiirinde ütopya veya hiçbir yer metaforunun Medînetüzzehrâ harabelerini tasvir etmek üzere kullanılmış olması muhtemeldir.⁷⁵

⁶⁸ Age, C. III, s. 42, 49, 73-75; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtade' ve'l-haber fî eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsârahum min zevi's-sultânî'l-ekber*, Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992, C. IV, s. 179.

⁶⁹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C. III, s. 92, 95.

⁷⁰ David Wasserstein, *The rise and fall of the Party-Kings*, Princeton University Press, Princeton 1983, s. 55-81.

⁷¹ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih*, s. 160.

⁷² el-İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâk fî'htirâki'l-âfâk*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dînîyye, Kahire 2002, C. II, s. 579.

⁷³ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, C. I, s. 523, 525.

⁷⁴ Vallejo Triano, *La ciudad califal de Madînat al-Zahrâ*, s. 107.

⁷⁵ Cythia Robinson, "Ubi Sunt: Memory and Nostalgia in Taifa Court Culture", *Muqarnas*, S. XV, 1998, s. 26.

Sonuç

Endülüs Emevî hükümdarı III. Abdurrahman'ın IV/X. yüzyılın ilk yarısında halifeliği ilan etmesinin ardından Medînetüzzehrâ Endülüs'ün hilâfet şehri olarak kurulmuştur. Halife Abdurrahman en-Nâsır, taşıdığı sembolik önem dolayısıyla Medînetüzzehrâ'nın inşası için devletin imkanlarını sonuna kadar kullanmış ve şehir halifenin sahip olduğu gücünü ve devletin ihtişamını aksettirecek şekilde inşa edilmiştir. Halife Abdurrahman en-Nâsır döneminde Endülüs Emevî Devleti'nin yıllık vergi gelirlerinin üçte biri Medînetüzzehrâ'nın inşası için ayrılmıştır. Şehrin inşasının mümkün olan en kısa sürede tamamlanabilmesi çok sayıda işçi çalıştırılmış ve hilâfetin ihtişamının yansıtılabilmesi için en iyi malzemeler kullanılmıştır. Medînetüzzehrâ, kuruluşundan yıkılışına kadar geçen bir asra yakın sürede Endülüs Emevî Devleti'nin en görkemli şehri olmuştur.

Üç kademeli olarak planlanan Medînetüzzehrâ'nın en üst kısmına halifenin sarayı ve kale inşa edilmiş, orta kısım devlet görevlilerinin görev ve ikamet yerlerine, alt kısım ise asker ve hizmetliler için ayrılmıştır. Bu planlama aynı zamanda devlet içindeki hiyerarşiyi de göstermektedir. Medînetüzzehrâ, Halife Abdurrahman en-Nâsır ve üst düzey devlet ricalinin yaşadığı bir şehir olmanın yanı sıra sivil yerleşime de açık tutulmuş, hatta halife tarafından tanınan bazı ekonomik kolaylıklarla halkın bu yeni şehre yerleşimi de teşvik edilmiştir. Ne var ki Medînetüzzehrâ, Endülüs'te V/XI. yüzyıl başında bazı Berberî grupların Kurtuba'yı hedef alan saldırıları esnasında büyük bir tahribata uğramış, kuruluşunun üzerinden yüz yıl geçmeden bir harabeye dönmüş ve terk edilmiştir.

Medînetüzzehrâ, Endülüs'te müslümanlar tarafından kurulan diğer şehirlerden farklı olarak, kuruluşunu takip eden çok kısa süre içinde bir ilim ve kültür merkezi görünümüne kavuşmuştur. Şehir hayatına ilmî ve kültürel yönden katkıda bulunanlar arasında, Halife Abdurrahman en-Nâsır döneminde Bağdat'tan ayrılarak Kurtuba'ya gelen ve Endülüs'teki dil çalışmalarına büyük katkı sağlayan Ebû Ali el-Kâfî; Medînetüzzehrâ'ya nispetle tanınan Endülüslü büyük tıp bilgini Ebû'l-Kâsım ez-Zehrâvî, İşbiliyeli dil bilgini Ebû Bekir ez-Zübeydî gibi meşhur âlimler bulunmaktaydı. Ne var ki bu durum, şehirde oluşan bir ilmî veya kültürel geleneğin değil; büyük çoğunluğu Kurtuba'da yaşayan seçkin ilim adamı, edip ve şairlerin Medînetüzzehrâ'ya yerleşmelerinin bir sonucudur. Medînetüzzehrâ'nın kuruluşunun üzerinden yüzyıl geçmeden tahribata uğrayarak terk edilmesi, Endülüs'ün en meşhur bilginlerinin ders verdiği bu şehirde yerleşik bir ilim geleneğinin oluşmasına imkan vermemiştir. Dolayısıyla Medînetüzzehrâ'yı ilmî geleneğe sahip bir merkezden ziyade, dönemin meşhur ilim adamlarının halife tarafından davet edilerek yerleştikleri bir şehir olarak nitelemek daha uygun görünmektedir.

Kuruluşunun üzerinden yüz yıl geçmeden büyük bir yıkıma uğrayan ve yaklaşık bin yıl metruk halde kalan Medînetüzzehrâ, Endülüs'te İslâm medeniyetinin şehircilik, estetik, mimarî ve idarî açıdan ulaştığı seviyeyi gösteren en güzel örneklerden biridir. Medînetüzzehrâ'da yüz yılı aşkın bir süre önce başlayan ve günümüzde de devam eden arkeolojik çalışmalar, şehrin IV/X. yüzyılda Endülüs'teki en üst düzeydeki sivil, idarî, dinî ve askerî yapıları bünyesinde barındırdığını ortaya çıkarmaktadır.

Kaynakça

ACIÉN ALMANSA, Manuel Pedro, "Madīnat al-Zahrā' en el urbanismo musulmán", *Cuadernos de Madīnat al-Zahrā'*, S. 1, 1987, 11-26.

- ADIGÜZEL, C. Ersin, “Endülüs’te Bir İlim ve Kültür Şehrinin Doğuşu: Gırnata Örneği”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 42/1, 2019, s. 29-60.
- _____, “Mecrît: Bir Endülüs Şehrinin Kuruluşu ve Gelişimi”, *History Studies*, S. 11/6, 2019, s. 2017-2037.
- _____, İşbiliyye’nin Endülüs’ün Siyasî ve Kültürel Tarihindeki Yeri ve Önemi” *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2008.
- ANDERSON, Glaire D.–ROSSER-OWEN, Mariam, “Great Ladies and Noble Daughters: Ivories and Women in the Umayyad Court at Córdoba”, *Pearls on a String: Art in the Age of Great Islamic Empires* ed. Amy Landau, University of Washington Press, Washington 2015, s. 28-51.
- ARIZA ARMADA, Almudena, “Nueva tipología monetar de la ceca *Madînat al-Zahrâ*’ a nombre del califa ‘Abd al-Rahmân III con leyenda en hebreo”, *al-Qantara*, XL/1 (2019), s. 13-42.
- CLARAMUNT RODRÍGUEZ, Salvador, “Borrell II”, *Diccionario Biográfico Español*, Real Academia de la Historia, Madrid 2010, C. IX, s. 210-212.
- DABBÎ, Ahmed b. Yahya, *Buğyetü’l-mültemis*, (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru’l-Kitâbi’l-Mısırî, Kahire 1989.
- DODDS, Jerrilynn, “Endülüs Sanatı”, *İSTEM* (İslâm Tarih ve Sanatları Dergisi) (trc. Ahmet Gedik), S. 14, 2009, s. 449-470.
- EBÜ’L-FAZL, Muhammed Ahmed, *Târihu medîneti’l-Merîyyeti’l-Endelüsiyye ve’l-asri’l-İslâmî*, Dâru’l-Ma’rifeti’l-Câmi’iyye, İskenderiyye 1996.
- EWERT, Christian, “Elementos de la decoración vegetal del Salón Rico de *Madînat al-Zahrâ*: los tableros parietales”, *Cuadernos de Madînat al-Zahrâ*, S. 1, 1987, s. 27-60.
- FIERRO, Maribel, “*Madînat al-Zahrâ*, el Paraíso y los Fatimies”, *al-Qantara*, C. XXV/2 (2004), s. 299-327.
- FROCHOSO SÁNCHEZ, Rafael, *Las Monedas Califales. De Ceca al-Andalus y Madînat al-Zahrâ, 316-403 H. / 928-1013 J.C.*, Consejería de la Cultura de la Junta de Andalucía, Córdoba 1996.
- EL-HATTÂBÎ, MUHAMMED EL-ARABÎ, *et-Tıb ve’l-etıbbâ fi’l-Endelüsi’l-İslâmiyye*, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut 1988.
- HUMEYDÎ, Muhammed b. Fütûh, *Cezvetü’l-muktebis* (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru’l-Kitâbi’l-Mısırî, Kahire 1989.
- İBN BESSÂM EŞ-ŞENTERÎNÎ, Ebü’l-Hasan Ali b. Bessâm, *ez-Zahîre fi mehasini ehli’l-Cezîre* (thk. İhsan Abbas), Dâru’s-Sekâfe, Beyrut 1997.
- İBN BEŞKÜVÂL, Ebü’l-Kâsım Halef b. Abdülmelik, *Kitâbü’s-Sıla* (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, Kahire 1989.
- İBN CÜLCÜL, Süleyman b. Hassân, *Tabakâtü’l-etıbbâ ve’l-hukemâ* (thk. Fuad Seyyid), Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1985.

- İBN HALDÛN, *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsârahum min zevi's-sultânî'l-ekber*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.
- İBN HAYYÂN, Ebû Mervân Hayyân b. Halef, *el-Muktebes* (thk. Abdurrahman Ali el-Haccî), Dâru's-Sekâfe, Beyrut 1965.
- İBN İZÂRÎ, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed, *el-Beyânü'l-muğrib fî ahhâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib* (thk. G. S. Colin-E. Levi Provençal), Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris 1930.
- İBN SA'ÎD, Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Musa, *el-Muğrib fî hule'l-Mağrib* (thk. Şevki Dayf), Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1978.
- İBNÜ'L-EBBÂR, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Tunus 2011.
- İBNÜ'L-FARADÎ, Ebû'l-Velîd Abdullah b. Muhammed, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, Kahire 1989.
- EL-İDRÎSÎ, Şerîf, *Nüzhetü'l-müşâtâk fî'htirâki'l-âfâk*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dînîyye, Kahire 2002.
- _____, *Descripción de España de Xerif Aledris* (trc. J. Antonio Conde), Imprenta Real, Madrid 1789.
- KAHYA, Esin, “Zehrâvî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, C. XLIV, s. 189-191.
- KÜÇÜKSİPAHİOĞLU, Birsell, “Endülüs Emevileri (756-1031)”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-IV-Endülüs* (ed. Mehmet Özdemir), Sıyer Yayınları, İstanbul 2018, s. 49-117.
- _____, “Medînetüzzehrâ”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, C. XXVIII, s. 320-322.
- MAÍLLO SALGADO, Felipe, *Los arabismos del castellano en la Baja Edad Media*, Ediciones Universidad de Salamanca, Salamanca 1998.
- MAKKARÎ, Ahmed b. Muhammed, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrîhâ Lisâniddîn İbni'l-Hatîb* (thk. İhsan Abbas), Dâru Sadr, Beyrut 1968.
- MARTÍNEZ ENAMORADO, Virgilio, *'Umar Ibn Hafşûn. De la rebeldía a la construcción de la Dawla. Estudios en torno al rebelde de al-Andalus (880-928)*, Universidad de Costa Rica, Kosta Rika 2012.
- _____, “El esplendor de Medina Azahara”, *Península*, S. 34, 2001, s. 75-77.
- MANZANO MORENO, Eduardo, *La frontera de al-Andalus en época de los Omeyas*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid 1991.
- MÜELLİFİ MEÇHUL, *Zikru bilâdi'l-Endelüs* (thk. Luis Molina), Madrid, Consejo Superior Investigaciones Científicas, Madrid 1983.
- MÜLAYİM, Selçuk, “Fildişi”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, C. XIII, s. 74-75.

- ÖZDEMİR, Mehmet, , *Endülüs Müslümanları: Siyasî Tarih*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013.
- _____, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012.
- ROBINSON, Cynthia, “Ubi Sunt: Memory and Nostalgia in Taifa Court Culture”, *Muqarnas*, S. 15, 1998, s. 20-31.
- ROSSER-OWEN, Mariam, “Islamic Objects in Christian Contexts: Relic Translation and Modes of Transfer in Medieval Iberia”, *Art in Translation*, C. 7/1 (2015), s. 39-64.
- SAFRAN, Janina M., *The Second Umayyad Caliphate: The Articulation of Caliphal Legitimation in Al-Andalus*, Harvard University, Cambridge 2000.
- SÂ'İD EL-ENDELÜSÎ, *Tabakâtü'l-ümem* (thk. ve trc. Ramazan Şeşen), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2014.
- SAMSÓ, Julio, *Las Ciencias de los Antiguos en al-Andalus*, Fundación Ibn Tufayl, Almería 2011.
- SATO, Kentaro, “Los ‘saqaliba’ y la corte en la segunda mitad del siglo X”, [Al-Andalus y el Mediterráneo en torno al año mil: la época de Almanzor](#), (ed. Antonio Torremocha Silva-Virgilio Martínez Enamorado), Ayuntamiento de Algeciras, Algeciras 2003, s. 107-116.
- TORRES BALBÁS, Leopoldo, “al-Madīna al-Zāhira, la ciudad de Almanzor”, *al-Andalus*, S. 21 (1956), s. 353-359.
- VALLEJO TRIANO, Antonio, *La ciudad califal de Madinat al-Zahra. Arqueología de su excavación*, Almuzara, Córdoba 2010.
- _____, “Madīnat al-Zahrā': Transformation of a Caliphal City”, *Revisiting Al-Andalus. Perspectives on the Material Culture of Islamic Iberia and Beyond* ed. Glaire D. Anderson-Mariam Rosser-Owen, Brill, Leiden 2007, s. 3-26.
- VALLEJO TRIANO, Antonio - MONTILLA-TORRES, Irene, “Caliphs, Elites, and Servants in the Qasr of Madīnat al-Zahrā' in the Light of Its Residential Architecture”, *Arts*, 8 (2), 65 (2019), s. 1-26.
- EL-VEDGÎRÎ, Abdülali, *Ebû Ali el-Kâlî ve eseruhû fi'd-dirâseti'l-lugaviyye ve'l-edebiyye bi'l-Endeliüs*, Matbaatu Fezâle, Rabat 1983.
- VIGUERA MOLÍNS, María Jesús, “Historia Política”, *Historia de España*, VIII/I, Espasa Calpe, Madrid 1994.
- WASSERSTEIN, David, *The rise and fall of the Party-Kings*, Princeton University Press, Princeton 1983.
- YAKUT EL-HAMEVÎ, *Mu'cemü'l-büldân* (thk. Heyet) Dâru Sadr, Beyrut 1977.

EKLER

Ek 1: Medinetüzzehrâ arkeolojik kazı alanının uydu fotoğrafı.

Kaynak: <https://joseramonmenendezdeluarca.files.wordpress.com/2017/12/la-ciudad-de-medina-azahara-universalidad-y-excepcionalidad.pdf>

Ek 2: Medinetüzzehrâ'nın uydu fotoğrafının şehir yerleşim planına uygulanmış hali.

Kaynak: <https://joseramonmenendezdeluarca.files.wordpress.com/2017/12/la-ciudad-de-medina-azahara-universalidad-y-excepcionalidad.pdf>

Ek 3 a: Medînetüzzehrâ'da bayramlaşma merasimlerinin ve önemli kabullerin yapıldığı Doğu Salonu

Kaynak: Yazar

Ek 3 b: Medînetüzzehrâ'da bayramlaşma merasimlerinin ve önemli kabullerin yapıldığı Doğu Salonu

Kaynak: Yazar

Ek 4: Medînetüzzehrâ'nın duvar süslemelerinden bir detay.

Kaynak: Yazar

Ek 5: Medinetüzzehrâ'da Hâcib Cafer b. Osman'a ait evin giriş kapısı.

Kaynak: <https://masdearte.com/especiales/el-paraiso-en-la-ladera-asi-es-madinat-al-zahra/>

Ek 6: Halife Abdurrahman en-Nâsır döneminde Medinetüzzehrâ'da kesilen bir sikke.

Kaynak: <https://www.numspa.es/la-ceca-de-al-andalus-3/>

Ek 7: Halife Hakem el-Müstansır döneminde Medinetüzzehrâ'da kesilen bir sikke.

Kaynak: <https://www.numspa.es/el-conde-fernan-gonzalez/>

Ek 8: Medînetüzzehrâ'da doğan meşhur tabip Ebü'l-Kâsım ez-Zehrâvî'nin *et-Tasrif* adlı eserinde yer alan bazı cerrâhî aletleri.

Kaynak: <https://qasimalzahrawi.weebly.com/kitab-al-tasrif.html>

Ek 9: Halife Abdurrahman en-Nâsır'ın oğlu Muğîre için 357/968 yılı civarında Medînetüzzehrâ'da yapılan fildişi kutu. Paris'teki Louvre Müzesi koleksiyonunda bulunmaktadır.

Kaynak: http://cartelen.louvre.fr/cartelen/visite?srv=car_not_frame&idNotice=33450